

ग्रामीण विकास प्रक्रियेत संत गाडगेबाबा ग्राम स्वच्छता अभियानाची भूमिका

डॉ. विठ्ठल भिमराव मातकर

समाजशास्त्र विभागप्रमुख

प्रमिलादेवी पाटील कला व विज्ञान महाविद्यालय, नेकनुर ता.जि.बीड

सारांश :

महात्मा गांधीच्या मते 'देशाचा विकास आणि प्रगती ही खेड्यांच्या विकासावर अवलंबून आहे' जर खेडीच उध्वस्त झाली तर देशाची सेवा कोण करणार. जेव्हा आपण ग्रामीण समाजाच्या विकासाची चर्चा करतो. तेव्हा ही बाब सातत्याने लक्षात ठेवली पाहिजे की, आपला ग्रामीण समाज कधीही एकजिनसी समाज नव्हता व आताही नाही. आजही खेड्यांमध्ये मोठे शेतकरी व छोटे शेतकरी आधारीत असलेला आणि शेतमजुरांचा मोठा वर्ग अस्तित्वात असून तो दारिद्र्यरेषेखालचे जीवन जगत आहे. भारतात ग्रामीण विकासासाठी जे धोरण आणि कार्यक्रम आखले जातात ते ग्रामीण जनतेच्या जीवनदशेत व जीवन पध्दतीत बदल घडवून आणण्याच्या हेतूने प्रेरित झालेले असतात. स्वातंत्र्योत्तर काळात गेल्या पंचाहत्तर वर्षात भारत सरकारने ग्रामीण समाजाच्या विकासासाठी असंख्य कार्यक्रम राबवले. त्याचा परिणाम ग्रामीण समाजाची प्रामुख्याने खेड्यांची प्रगती काही प्रमाणात झाली असल्याचे दिसून येते. यातीलच एक योजना म्हणजे 'संत गाडगेबाबा ग्राम स्वच्छता अभियान' होय.

ठळक मुद्दे (Keyword)

स्वच्छता, आरोग्य, स्वच्छतागृह वापर, लोकसहभाग व स्वच्छतेतून समृद्धीकडे.

प्रस्तावना :

"देशाची राजधानी असलेल्या दिल्लीतील 22 टक्के नागरिकांच्या घरात स्वच्छतागृह नसून त्यांना सार्वजनिक स्वच्छतागृहाचा वापर करावा लागतो. या संदर्भात हाउसलिसिंग आणि हाउस सेन्सर यांनी नुकताच अहवाल प्रसिध्द केला आहे. या अहवालानुसार 33 लाख 40 हजार म्हणजे 89.5 टक्के नागरिकांच्या घरात स्वच्छतागृह आहे, तर 3.3 नागरिक स्वच्छतागृह म्हणून रस्त्याचा वापर करतात. देशाची राजधानी असलेले हे शहर अन्य नऊ राज्यांच्या राजधानीपेक्षा स्वच्छतेच्या सुविधा पुरविण्यात मागे आहे. त्याप्रमाणे ईशान्यकडील आणि पूर्वेकडील जिल्हे स्वच्छतेच्या बाबतीत आघाडीवर आहेत. याठिकाणी केवळ 4.9 आणि 6.6 टक्के घरांमध्ये स्वच्छतागृहे नाहीत. त्याचप्रमाणे ईशान्यकडील जिल्ह्यांतील 0.6 टक्के नागरिकांचे घरात स्वच्छतागृहे नाहीत, तर 4.2 टक्के नागरिक सार्वजनिक स्वच्छतागृहांचा वापर करतात."

ग्रामीण भागातील परिस्थिती तर भयानक आहे. तेथील महिला रस्त्यावर शौचास जातात. आज रात्री भौचास

जायचे ते दुस-या दिवशी रात्रीच शौचास म्हणजे 24 तासातून एकदाच हा धर्म पाळायचा. पुरुष मात्र वाटेल त्या वेळेस जाऊ शकतात. केवळ एवढाच फरक नसून यापुढे जाऊन महिलांना अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागते. अनेक स्त्रियांचा मृत्यू शौचास वेळेवर न गेल्यामुळे व पोटाच्या विकारामुळे होतात. याचे मुळ कारण त्यांना सुरक्षित व संरक्षित ठिकाणी शौचालये उपलब्ध नाहीत. स्वच्छता व आरोग्याच्या बाबतीत विचार करता 50 वर्षांनंतर पुन्हा एकदा संत गाडगेबाबांची वाणी आपल्या कानामध्ये घुमू लागते. 'जन हे ची जनार्धन' या जनतेच्या सागरातला अंतिम माणूस सुध्दा सुखी असायला पाहिजे ही भावना आमच्या मनामध्ये बळकट झाली तरच नवा संदेश गाडगेबाबांच्या कृतीतून आपणास सार्थ ठरवावा लागेल. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांची थाप आमच्या मनामध्ये पुन्हा एकदा पेटवावी लागेल. त्यासाठी "शौचालय ज्याचे घरी आरोग्य तेथे वास करी" हा संदेश प्रत्येक घरामध्ये पोहोचवावा लागेल.

संशोधनाचा उद्देश :

1. संत गाडगेबाबा ग्राम स्वच्छता अभियानाची माहिती संकलीत करणे.
2. संत गाडगेबाबा ग्राम स्वच्छता अभियानाचा ग्रामीण भागावर झालेल्या परिणामांचे अध्ययन करणे.

संशोधन पध्दती :-

प्रस्तुत संशोधन हे द्वितीयक स्रोतांवर आधारित असून यामध्ये विविध ग्रंथ, वर्तमानपत्रे, साप्ताहिके, मासिके, शासकीय अहवाल इंटरनेटवरील संशोधनपूर्वक लेख, माहिती इ. मधून संकलीत केलेली आहे.

"ग्रामीण स्वच्छता कार्यक्रमाचा मूळ उद्देश ग्रामीण जनतेचे आरोग्यमान उंचावण्याचा आहे. तथापि, ग्रामीण भागात अशुध्द पाण्यामुळे, अस्वच्छ परिसरामुळे व वैयक्तिक स्वच्छतेअभावी उद्भवणा-या रोगांमुळे पिडित असलेल्यांची आकडेवारी पाहता हा उद्देश फारसा सफल झाल्याचे न जाणवल्याने ज्यांचे आरोग्यमान, पर्यायाने जीवनस्तर उंचावण्यासाठी शासन व समाजातील सर्व घटक प्रयत्नशील आहेत. त्यामध्ये ग्रामस्थांचा सक्रीय व सातत्यपूर्ण सहभाग कार्यक्रमात करून घेण्याची प्रभावी तरतूद कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीत असावी. ग्रामीण जनतेस हा कार्यक्रम आपला वाटावा, त्याचे महत्व त्यांना पटून त्यांचा उत्स्फूर्त सहभाग मिळावा. या दृष्टीकोनातून सन 1995-96 पासून ग्रामीण स्वच्छता कार्यक्रमांतर्गत कार्यान्वि असलेली किरकोळ स्वरुपाची बक्षीस योजना रद्द करून सन 2000-2001 पासून संत गाडगेबाबा ग्राम

स्वच्छता अभियान, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज स्वच्छ ग्राम स्पर्धा आणि राष्ट्रपिता महात्मा गांधी स्वच्छता पंचायत समिती व स्वच्छ जिल्हा परिषद स्पर्धा घेण्यात येतात व अशा ग्रामपंचायतींना विशेष बक्षीस योजना राबवण्यात आली आहे.²

“बहुतांशी आजार अशुद्ध पाणी, अस्वच्छता परिसर व वैयक्तिक स्वच्छतेच्या अभावामुळे होत असल्याचे स्पष्ट झाल्यानंतर 2001 पासून राज्यात संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियान, राष्ट्रपिता महात्मा गांधी हागणदारी मुक्त गाव योजना, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज ग्रामस्वच्छता स्पर्धा आदी कार्यक्रम राबविण्यात येत आहेत. त्यासाठी घरोघरी शौचालय बांधण्यासाठी विशेष अनुदान सार्वजनिक शौचालय बांधकाम तसेच वापरासाठी जनजागृती यासह ग्रामपंचायतींना विविध पुरस्कार आजपर्यंत देण्यात आले आहेत. त्यामुळे जनजागृती होऊन शौचालयांचा वापर वाढवण्यास मदत होत आहे, असे असले तरी “सन 2012-13 वर्षामध्ये राज्यातील 4 कोटी नागरीक उघडयावर शौचास बसत असल्याचे शासनाच्या पाहणी अहवालात स्पष्ट झाले आहे. राज्यामध्ये एकूण 11 कोटी 24 लाख लोकसंख्येपैकी 46.9 टक्के कुटूंबाकडे राहत्या जागीच शौचालयाची सुविधा उपलब्ध नसल्याचे आढळले आहे. त्यामध्ये 62 टक्के ग्रामीण तर 28.7 टक्के नागरी वस्त्यांचा समावेश आहे. 12.9 टक्के कुटूंबीय सार्वजनिक शौचालयाचा वापर करतात. 34 टक्के कुटूंबीयांना उघडयावर भौचास जावे लागते. राज्यात सर्वाधिक 75.9 टक्के शौचालयांची सुविधा सिंधुदुर्ग जिल्ह्यामध्ये आहे तर बीड जिल्ह्यात 75 टक्के नागरिक उघडयावर शौचालयास बसत असल्याचे आढळून आले आहे.”³ बीड जिल्ह्यात सातत्याने साथीचे रोग फैलवतात त्याचे प्रमुख कारण हे असू शकते. बीड जिल्ह्यातील नागरिकांना अद्यापही शौचालयाचे महत्व पटले नसल्याचे यावरून स्पष्ट होते. त्याचबरोबर शासन-प्रशासन व्यवस्थेकडून जनजागरणही म्हणावं तसं झालं नसल्याचे दिसून येते.

“लोकांना जर सकस अन्न सुरक्षीत पेयजल मिळाले, त्यांनी स्वतःला आणि सभोवतालच्या परिसराला स्वच्छ ठेवले, त्यांच्या मुलांना लसी टोचून घेतल्या तर आजाराचे प्रमाण कमी होत जाईल. सुधारीत स्वच्छता सोयी आणि सांडपाणी व्यवस्था, पाणी आणि घाणीशी संबंधित अनेक रोग टाळू शकतात. जागतिक आरोग्य संघटनेनुसार 80 टक्के आजार जसे ताप व इतर आजार सुरक्षित पाणी आणि योग्य सांडपाणी व्यवस्थेच्या अभावी होतात.”⁴

21 व्या शतकामध्ये सुध्दा जंताच्या विकाराने साठ ते पासष्ट हजार मृत्यू व वीस हजार मृत्यू दररोज हागवणीने होत असतील तर एका मिनिटाला एक मृत्यू हागवणीने होत असेल तर आपला नवा भारत खेडयातला भारत हा आरोग्याच्या सुविधापासून आपण का वंचित ठेवला ? त्यासाठी राज्य आणि राष्ट्र पुन्हा एकदा जोमाने सार्वजनिक आरोग्याचा नवा कार्यक्रम आपल्या समोर घेऊन येत आहे. या सर्व बाबींचा विचार या देशातल्या थोर महात्म्यांनी व संतांनी यापूर्वीच केला आहे.

आपल्या देशातील थोर संतांनी “आपल्या देशातील झोपी गेलेली खेडी जागी व्हावीत, अज्ञान लोकभ्रम आणि सामाजिक जडत्व यामुळे या खेडयातल्या जीवनाला जी अवकळा आली आहे ती नाहीशी व्हावी, तिथल्या माणसाच्या मनाचे आरसे स्वच्छ पुसले जावेत, त्यात विविध सुधारणा आणि नव्या सुखी जीवनाची प्रतिबिंबे दिसावीत. त्यांनी आम्हाला घडवावे. त्यांच्या अंतःकरणातील दाटलेली शेवाळे दूर होऊन, अंतरंगातील नितळ पाणी दिसावे व ते प्रत्येकाच्या उपयोगी पडावे असे संतांना वाटते.”⁵

भारत देशाने गेल्या 75 वर्षात अनेक क्षेत्रामध्ये नेत्रदिपक प्रगती केली आहे. अनेक आधुनिक सुधारणा गावागावात, वाडयापाडयापर्यंत पोहचवल्या आहेत. मात्र स्वच्छतेच्या बाबतीत आपण आजही जगाच्या मागे आहोत. जगातल्या मोजक्या गलिच्छ देशामध्ये आपल्या देशाचा नंबर लागतो. ग्रामीण भागातील 70 ते 80 टक्के लोक आजही उघडयावर शौचालयास जातात. यामुळे रोगराईला आयतेच आमंत्रण मिळते. अनेक साथीचे रोग देशात ठाण मांडून बसले आहेत. सभ्यतेच्या व संस्कृतीच्या दृष्टीने विचार केला तर उघडयावर संडासला बसणे हा एक काळीमाच आहे. हे चित्र बदलण्याचा आपण निर्धार करायला हवा यासाठी शासनही अनेक पातळ्यांवर वेगवेगळे उपक्रम राबवत आहे. संत गाडगेबाबा ग्राम स्वच्छता अभियानाची व्यापकता वाढवल्यानंतर तिला ग्रामीण जनतेकडून मिळणारा उत्स्फूर्त प्रतिसाद होणारी लोकजागृती व त्यामुळे ग्रामीण भागात “स्वच्छतेतून समृद्धीकडे” ही संकल्पना जोपासण्यास होणारी मदत, तसेच लोकसहभागतातून होणारी विकासाची कामे पाहता ग्रामीण भागात कायमस्वरूपी स्वच्छतेची संस्कृती निर्माण करण्याच्या दृष्टीकोनातून आखलेला हा कार्यक्रम केवळ अभियान व स्पर्धा यापुरता सिमित न राहता ती एक विधायक व अभिनव लोकचळवळ व्हावी असा शासनाचा मानस आहे.

संत गाडगेबाबा ग्राम स्वच्छता अभियान ही संकल्पना आज महाराष्ट्रात मोठया प्रमाणात रुजताना दिसत आहे. या अभियानामुळे जो महात्मा गांधींनी ‘खेडयाकडे चला’ हा संदेश दिला होता. जोपर्यंत खेडयाचा विकास होणार नाही तोपर्यंत देशाचा विकास होणार नाही. भारत हा खेडयांचा देश आहे. या देशासाठी संत गाडगेबाबांनी व राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांनी जे कार्य केले त्या कार्याच्या माध्यमातून आज प्रत्येक गावापर्यंत ही अभियाने चालू आहेत व त्यातूनच त्या गावाचा विकास होत आहे. खेडयातील आरोग्य, स्वच्छता, शेती सुधार, जलसंधारण इत्यादी सारख्या सोई असणे आवश्यक आहे.

आज महाराष्ट्राचा विचार केला तर देश पातळीवर इतर राज्यांच्या 5 हजार पुरस्कारापैकी एकटया महाराष्ट्राला 2 हजार पुरस्कार प्राप्त झालेले आहेत. महाराष्ट्रात कोल्हापूर जिल्हा हागणदारी मुक्त झालेला जिल्हा आहे. या अभियानाला महाराष्ट्र शासन बळकटी देत आहे.

महाराष्ट्र शासनाने संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियाना बरोबरच राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज ग्राम स्पर्धा व महात्मा गांधी तंटामुक्त अभियान अशा माध्यमातून ग्रामीण भागांचा

विकास व महाराष्ट्राचा विकास कसा साधता येईल यासाठी तत्कालीन ग्रामविकास मंत्री आर.आर. पाटील यांनी सन 2000-2001 पासून संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियानाची सुरुवात केली. या अभियानात तरुण वर्गाचे जास्त सहकार्य लाभले. हा तरुण वर्गाचे जास्त सहकार्य लाभले. हा तरुण वर्ग सक्रीयतेने या अभियानात सहभागी झालेला पाहावयास मिळतो.

निष्कर्ष :

संत गाडगेबाबा ग्राम स्वच्छता अभियानामध्ये सहभागी होणा-या ग्रामपंचायतींना 5 लाखपासून 25 लाखापर्यंत पारितोषिके मिळाली. प्रत्येक शासकीय पातळीवरील योजना प्रभावीपणे राबवण्याची जिद्द निर्माण झाली, शिक्षणाचे प्रमाण वाढलेच परंतू उच्च शिक्षणाकडे अधिक लक्ष केंद्रित केले, परंपरागत व्यवसायाव्यतिरिक्त इतर व्यवसाय करण्याची जिद्द निर्माण झाली, एक गाव एक गणपती, सामूहिक विवाह सोहळे अशा अभिनव प्रयोगाकडे लक्ष केंद्रित केले, शौचालयाचा नियमित वापर करण्यावर भर देण्यात आला, सार्वजनिक व वैयक्तिक स्वच्छतेशिवाय पर्याय नाही तरच आजार कमी होतील हे लक्षात आले,

अल्पवयीन मुलांमुलींचे विवाह करण्यावर निर्बंध निर्माण झाले. शेती पुरक व्यवसाय सुरु केल्यामुळे रोजगाराच्या संधी गावातच निर्माण झाल्या व आर्थिक परिवर्तन झाले. गावात व्यसनबंदी, नशाबंदीच्या आदेशामुळे तरुण वर्ग व्यसनापासून दूर राहिला. त्वचारोग संसर्गजन्य रोगांचे प्रमाण कमी झाले. जातीय सलोखा निर्माण होवून सामाजिक एकता प्रस्थापित झाली. पर्यावरण संतुलीत ग्राम निर्माण झाले.

संदर्भ सूची :

1. दै.सकाळ दि.04.05.2012 पृ.क्र.9
2. महाराष्ट्र शासन पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभाग अभियान - 2003 भासन निर्णय 24 सप्टेंबर 2003
3. दैनिक रिपोर्टर दिनांक 07 ऑगस्ट 2013 पृ.क्र. 1
4. कुर्वे समीर - कायमस्वरूपी स्वच्छता तंत्रज्ञान पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभाग, महाराष्ट्र शासन सन 2005
5. देशमुख इंद्रजित - ग्रामविकासाची दिशा आणि पंचायतराज प्रशासन, यशदा, पुणे पृ.क्र. 85.